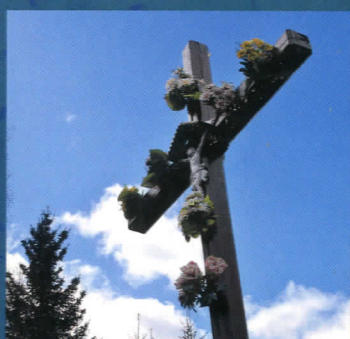

NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE POMORZA WSCHODNIEGO

KATALOG
część I

Praca zbiorowa pod redakcją
ANNY KWAŚNIEWSKIEJ

Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego

KATALOG

część I

Praca zbiorowa pod redakcją

Anny Kwaśniewskiej

UNIwersytet Gdański

Gdańsk 2017

Recenzenci:

dr hab. prof US Bogdan Matłowski
prof dr hab. Jan Święch

Ilustracje i foto ze zbiorów:

Autorów

Redakcja i korekta:

Sławina Kwizdińska

Opracowanie graficzne i skład:

Anna Maciejewska i Maciej Ostojka-Lniski

© Copyright by Anna Kwaśniewska and Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2017

Publikacja sfinansowana

przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki”

oraz

Uniwersytet Gdański

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Wydawca:

Uniwersytet Gdański

ISBN 978-83-948216-0-9

Druk i oprawa:

TOTEM.COM.PL

88-100 Inowrocław, ul. Jacewska 89

Spis treści

ANNA KWAŚNIEWSKA – WSTĘP	7
Informacje o projekcie	10
Zarys stanu badań niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego	12
Obszar badań	17
Cele i założenia projektu badawczego	18
Metody badawcze i metodyka badań	22
Uczestnicy projektu i przebieg badań	23
Charakterystyka rezultatów projektu	27
 1. KRZYSZTOF ZAMOŚCIŃSKI	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie bytowskim	31
 2. SONIA KLEIN-WROŃSKA, ANNA KWAŚNIEWSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie chojnickim	149
 3. ANNA KWAŚNIEWSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie człuchowskim	235
 4. EWA GILEWSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie gdańskim	303
 5. EWA GILEWSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie kartuskim	379
 6. SONIA KLEIN-WROŃSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie kościerskim	487
 7. ANDRZEJ STACHOWIAK	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie kwidzyńskim	565
 8. ANNA KWAŚNIEWSKA	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie lęborskim	645
 9. KRZYSZTOF ZAMOŚCIŃSKI	
Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie malborskim	715
 Indeks miejscowości i nazw geograficznych (część I)	809

Wstęp

Dziedzictwo kulturowe oznacza, najogólniej ujmując, wartość materialną lub niematerialną, przekazywaną przez przodków i określającą naszą kulturę¹. Jego integralną część stanowią obrzędy, zwyczaje, wiedza i wszelkie zachowania kulturowe, ważne dla narodu, grup etnicznych i regionalnych, przekazywane przede wszystkim drogą międzygeneracyjnego przekazu bezpośredniego². Tworzą one dziedzictwo niematerialne³, nazywane wcześniej przez etnologów kulturą duchową i społeczną⁴.

¹ Definicja dziedzictwa kulturowego przyjęta przez Narodowy Instytut Dziedzictwa: http://www.nid.pl/Informacje_ogolne/Ochrona_dziedzictwa_kulturowego/ (dostęp: 10.12.2016).

² K. Braun, *Konteksty niematerialnego dziedzictwa*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Identyfikacja – dokumentacja – ochrona – interpretacja – pojęcia – poglądy*, red. K. Braun, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie, Warszawa-Węgorzewo, Warszawa-Węgorzewo 2013, s. 19.

³ Ratyfikowanie przez Polskę w październiku 2010 roku *Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* spowodowało zainteresowanie problematyką ze strony antropologów i etnologów. Spośród bogatej literatury dotyczącej niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymienię tylko niektóre pozycje: „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. LV, 2016, pt. *Niematerialne*, red. A.W. Brzezińska; A. Kwaśniewska, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe na terenach postmigracyjnych (na przykładzie Pomorza)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. LV..., s. 46-79; A.W. Brzezińska, A. Jełowicki, W. Mielewczyk, *Atlas niematerialnego dziedzictwa kulturowego wsi wielkopolskiej. Założenia, metodyka, cele*, t. 1, Szreniawa 2015; *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona: Intangible Cultural Heritage: Origins – Values – Protection*, red. J. Adamowski i K. Smyk, Lublin - Warszawa 2013; *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Identyfikacja – dokumentacja – ochrona – interpretacja – pojęcia – poglądy*, red. K. Braun, Warszawa – Węgorzewo, 2013; A. Kwaśniewska, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe Kaszubów Stan i perspektywy zachowania*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona...*, s. 271-288; A.W. Brzezińska, *Reifikacja dziedzictwa kulturowego w świetle Konwencji UNESCO z 2003 roku*, „Nauka”, 2013, nr 1, s. 109-128; *Bogactwo kulturowe Polski – identyfikacja dziedzictwa niematerialnego*, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej”, styczeń 2012, nr 11, wyd. Kancelaria Prezydenta RP; M. Mokrzan, M. Songin-Mokrzan, *Artikulacje lokalności. Konwencja UNESCO dotycząca niematerialnego dziedzictwa kulturowego jako praktyka dyskursywna*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, 2012, nr 2, s. 55-67; H. Schreiber, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe – idea, prawo, praktyka*, [w:] *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, red. W. Szafrński, K. Zalesińska, t. III, Poznań 2009, s. 115-130. Problematyką dziedzictwa zajmowano się również w przeszłości. Wskażę tutaj tylko niektóre prace, będące spuścizną etnologii polskiej: o roli tradycji w kulturze współczesnej, dziedzictwie kulturowym (w tym niematerialnym) i jego transmisji pisali m.in. J. Burszta, *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1974, s. 341-345

Znaczenie niematerialnego dziedzictwa wynika z tego, iż obejmuje ono podstawowe kody i wartości istotne dla społeczności regionalnych i całego narodu, którego społeczności te są częścią. Dziedzictwo pozostaje w bliskim związku z tradycją, a dla części autorów pojęcia te są synonimami. Tak rozumiał je m.in. Józef Burszta: „Tradycja – to wszelkie dziedzictwo przeszłości, materialne i niematerialne – istniejące w przeszłości czy w danym momencie w życiu, bądź wywoływane z przeszłości do życia określonej zbiorowości czy grupy ludzkiej, z racji swego pochodzenia odpowiednio wartościowane, stąd selektywnie przekazywane następnym pokoleniom”⁵. Dziedzictwo podlega selekcji. Zdaniem J. Burszty, przekazywane są te jego elementy, które budzą uznanie, szacunek, stąd też grupy dążą do ich zachowania. Natomiast „tradycja zła”, obejmująca wytwory i zachowania kulturowe, które uznane zostały za nieprzydatne nie są przekazywane i ostatecznie zanikają. Natomiast Edward Shils określa tradycję jako wierzenia, wzorce i reguły mniej lub bardziej zwerbalizowane, otrzymane od starszego pokolenia w procesie transmisji międzypokoleniowej⁶. Zwraca on uwagę na metafizyczne znaczenie przeszłości oraz na szczególne więzi z ludźmi, którzy te tradycje podtrzymywali w przeszłości. Podobnie Piotr Sztompka za tradycję uznaje to wszystko, co zostało z przeszłości, jednak związek między przeszłością a współczesnością nie musi być ścisły. Jej znaczenie wynika m.in. z tego, że nadaje takie pożądane społecznie wartości, jak szacunek i podziw⁷. Pozwala to wyjaśnić przyczynę utrzymywania i przekazywania tradycji.

Przeglądu różnorodnych aspektów dotyczących związków między teraźniejszością a przeszłością dokonał Jerzy Szacki w pracy *Tradycja*⁸ oraz jej rozszerzonej wersji⁹. Stara się on rozdzielać terminy „dziedzictwo” i „tradycja”. Pierwsze jest dla niego pewną „masą” (chciałoby się powiedzieć) spadkową” obejmującą różnorodne zjawiska, zachowania, poglądy, otrzymywaną od poprzedniego pokolenia. Pojęcie dziedzictwa w ujęciu J. Szackiego bliższe jest pojęciu „pamięci kulturowej”¹⁰. Dziedzictwo kulturowe jest niejako dane i przyjmowane bezrefleksyjne, natomiast proces jego odrzucania lub przyjmowania to tradycja właśnie¹¹. Tradycją, jego zdaniem jest to, co w oczach grupy za dziedzictwo uchodzi, „niezależnie od stopnia swej «autentyczno-

czy R. Tomicki, *Kultura – dziedzictwo – tradycja*, [w:] *Etnografia Polski – przemiany kultury ludowej*, t. II, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1981, s. 347-389.

⁴ Zob. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, *Kultura duchowa*, cz. 1 – Warszawa 1967; cz. 2 – Warszawa 1968. Zob. także *Bogactwo kulturowe Polski – identyfikacja dziedzictwa niematerialnego*, zapis z dyskusji opublikowany w: „Biuletyn Forum Debaty Publicznej”, nr 11, przez Kancelarię Prezydenta RP, styczeń 2012, s. 10 (https://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultopisy/2508/1/1/nr_11_fdp_identyfikacja_dziedzictwa_niematerialnego.pdf - dostęp: 10.12. 2013).

⁵ J. Burszta, *op. cit.*, s. 342.

⁶ E. Shils, *Tradycja*, [w:] *Tradycja i nowoczesność*, red. J. Szacki, J. Kurczewska, Warszawa 1984, s. 40-44.

⁷ P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005, s. 70.

⁸ J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971.

⁹ Tenże, *Tradycja*, wyd. 2, Warszawa 2011.

¹⁰ Tamże, s. 18.

¹¹ Tamże, s. 18-19.

ści», bezspornie dające się ustalić co najwyżej przez niezbyt licznych i bez ochoty słuchanych ekspertów z zakresu takich czy innych nauk historycznych”¹². Socjolog ten wyróżnił trzy aspekty zjawiska, składające się jego zdaniem na tradycję. Pierwszy to aspekt czynnościowy, czyli proces transmisji treści kulturowych. Drugi – przedmiotowy, obejmujący treści składające się na tradycję. Natomiast trzeci to aspekt podmiotowy, oznaczający stosunek poszczególnych pokoleń do dziedzictwa, zgoda (lub jej brak) na jego dziedziczenie i przekazywanie¹³.

W ujęciu Szackiego, opozycja istniejąca między dziedzictwem a tradycją coraz bardziej się zaciera, w miarę zmian zachodzących w procesie transmisji i jej „strażników”. W społecznościach tradycyjnych było ono przekazywane w procesie przekazu międzypokoleniowego, na straży którego stało najstarsze pokolenie. We współczesnych społecznościach, które można określić jako posttradycyjne (do takich zalicza się społeczeństwo Pomorza Wschodniego), wiedzę o dziedzictwie i tradycji coraz częściej przekazują muzea, szkoły czy domy kultury. Zaś ekspertami od dziedzictwa i jednocześnie jego „strażnikami” stają się etnografowie, którzy określają, co jest dziedzictwem danego regionu, rekonstruuja zwyczaje, obrzędy i stroje, wprowadzając je też niekiedy ponownie do obiegu kulturowego¹⁴.

Tradycja dla Anthony’ego Giddensa to przede wszystkim nośnik zbiorowej pamięci, a podstawą jej trwania i przekazywania są rytuały oraz autorytety. Autorytety są „strażnikami tradycji”, a swoją siłę czerpią nie z wiedzy czy kwalifikacji, lecz z kontaktu z istotnym elementem rzeczywistości. Prawdziwość tradycji nie wynika z jej logicznej wartości, lecz ze skuteczności, z jaką autorytetom udaje się przekonać odbiorców i wywołać określone skutki. Tradycja, zdaniem tego socjologa, jest pożądana, gdyż redukuje niepokój, dostarczając wzorców zachowania, zwłaszcza w sytuacjach granicznych, takich jak cierpienie i śmierć. Czyni życie bardziej bezpiecznym. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Giddens zajął się zjawiskiem urefleksyjnienia tradycji w społeczeństwach zachodnich, które określił jako posttradycyjne. Tradycja stała się tam przedmiotem rozważań i twórczej refleksji. Jego zdaniem tradycje mogą obecnie przetrwać pod warunkiem poddania się legitymizacji, wejścia w dialog lub konfrontację (w tym ideologiczną) z innymi tradycjami, co powoduje jej modyfikację¹⁵.

W społeczeństwach tradycyjnych dziedzictwo było przejmowane bezrefleksyjnie. W posttradycyjnych tradycja i dziedzictwo kulturowe są przedmiotem dyskursu, refleksji, ale też kreacji. Od ponad trzech dekad badacze zajmujący się tą problematyką zwracają uwagę, iż dziedzictwo i tradycja są przede wszystkim (re)konstruowanym obrazem przeszłości odpowiadającym współczesnym zapotrzebowaniom i aspi-

¹² Tamże, s. 19.

¹³ Tamże, s. 102.

¹⁴ Przywołam tutaj chociażby przykład zrekonstruowanego kaszubskiego malarstwa na szkle – w czym duże zasługi ma Aleksander Błachowski, historyk sztuki i z wykształcenia, a etnograf i muzealnik z wykonywanej profesji. Zob. A. Błachowski, *Tradycje i współczesność polskiej sztuki ludowej*, t. I, *Malarstwo na szkle*, Lublin – Toruń 2004, s. 145-179.

¹⁵ A. Giddens, *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, tłum. W. Zralek-Kossakowski, „Krytyka Polityczna”, 2005, nr 9-10, s. 384.

racjom grup etnicznych, regionalnych czy lokalnych¹⁶. Kultywowane i promowane (przez liderów etnicznych) są te jego przejawy, które służą celom tożsamościowym (np. język kaszubski, dialekty kociewski i borowiacki), integracyjnym (zespołowa gra na akordeonie czy turnieje gry „w bałkę” na Kaszubach) i ekonomicznym (turystyka kulturowa – np. widowiska obrzędowe organizowane z myślą o turystach, ubieranie się w stroje i obwożenie wozem konnym po okolicy – Kaszuby).

Zainteresowanie dziedzictwem i tradycją wynika z faktu, że odgrywają one ważną rolę w tworzeniu i zachowaniu tożsamości grup etnicznych i regionów kulturowych, a także symbolizowaniu jedności wewnętrznej grup lub sztucznych wspólnot¹⁷. W ostatnim czasie ulegają one szybkim zmianom, zarówno wskutek ekspansji kultury masowej, jak też globalizacji i modernizacji. Stąd potrzeba badań i dokumentacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego, z uwzględnianiem bieżącym procesów i zmian, jakie zachodzą w poszczególnych jego dziedzinach. Zjawiska te szczególnie widoczne są na Pomorzu Wschodnim, którego obecny profil etniczno-kulturowy jest rezultatem zmian zaistniałych po 1945 roku. W ich wyniku, wschodnie i zachodnie obszary Pomorza (w tym teren dawnego Wolnego Miasta Gdańska) opuściła ludność niemiecka, a na jej miejsce przybyli przesiedleńcy z innych regionów Polski – w tym Polacy z Kresów Wschodnich oraz ludność łemkowska i ukraińska. Środkowa część regionu (czyli „ziemie stare”) jest od wieków siedliskiem ludności rodzimej: Kaszubów, Kociewiaków i Borowiaków. Największą grupę etniczno-regionalną na Pomorzu stanowią Kaszubi, którzy zachowali swą tożsamość i odrębność kulturową. Poczucie odrębności kulturowej posiadają także Kociewiaczy i Borowiacy. Natomiast na terenach postmigracyjnych: Żuławach, Powiślu, Pomorzu Środkowym (Słupskim) trwa proces tworzenia nowej tożsamości w oparciu o kulturę grup osadniczych i kulture zastaną.

Informacje o projekcie

W dniu 5 listopada 2010 roku Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego ustanowiło program pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, którego „celem jest zapewnienie rozwoju badań humanistycznych o zasadniczym znaczeniu dla zachowania polskiej tożsamości narodowej, w tym dotyczących kultury narodowej, a także wsparcie działań mających na celu upowszechnienie wyników polskich badań humanistycznych i polskiej myśli humanistycznej na świecie”¹⁸. Jego ustanowienie jest dowartościowaniem humanistyki i potwierdzeniem, że nauki humanistyczne i społeczne mają nie mniejsze znaczenie dla rozwoju kraju, niż dyscypliny przyrodnicze

¹⁶ A. Tarczyński, *Tradycja. Społeczne doświadczanie przeszłości*, Toruń 2008, s. 5.

¹⁷ E. Hobsbawm, *Wynajdywanie tradycji*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008, s. 17.

¹⁸ <http://www.granty-na-badania.com/p/narodowy-program-rozwoju-humanistyki.html> (dostęp: 6.06.2017).

czy techniczne. „Bez zrównoważonego rozwoju nauk nie byłoby bowiem postępu. To dlatego dwa lata temu ustanowiliśmy Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, gwarantując finansowe wsparcie dla projektów naukowych o niepodważalnym znaczeniu dla naszego języka, literatury czy historii”¹⁹. Ustanowienie NPRH poprzedziły debaty w środowiskach naukowych widzących potrzebę odrębnego programu dla nauk humanistycznych i społecznych, uwzględniającego ich specyfikę. Program ten jest odpowiedzią na postulaty przedstawicieli nauk humanistycznych i społecznych, których dotknęły zmiany systemu finansowania badań naukowych w szkolnictwie wyższym.

Projekt pt. *Katalog i monografia niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego*, przygotowany przez Annę Kwaśniewską, został złożony do drugiej edycji Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w marcu 2012 roku w ramach Modułu 1.1. Wyniki ogłoszono w dniu 6 listopada tego samego roku. Projekt znalazł się wśród 117 wniosków (na 323 złożonych w Module 1.1), które uzyskały pozytywne recenzje i otrzymały dofinansowanie²⁰. Rozpoczęcie realizacji zadań projektu nastąpiło w marcu 2013 roku, a zakończenie w początkach września 2017 roku.

Projekt i koncepcję badań przedstawiłam podczas dorocznego zebrania Oddziału Gdańskiego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w dniu 20 stycznia 2014 roku, które odbyło się w Muzeum Etnograficznym w Gdańsku-Oliwie, a także podczas Pomorskiej Debaty o Kulturze w dniu 9 października 2014 roku, zorganizowanej w Muzeum Narodowym w Gdańsku, a poświęconej niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu. Wówczas też podpisany został List Intencyjny dotyczący badania, dokumentowania, ochrony i popularyzowania tego dziedzictwa. Podpisali go ówczesny Marszałek Województwa Pomorskiego – Mieczysław Struk, JM Rektor Uniwersytetu Gdańskiego – prof. Bernard Lammek, Dyrektor Muzeum Narodowego w Gdańsku – Wojciech Bonisławski oraz prezes Instytutu Kaszubskiego – prof. Józef Borzyszkowski. Przy podpisaniu obecne były również: przedstawicielka Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Katarzyna Sadowska-Mazur, oraz Radca Ministra, Joanna Cicha-Kuczyńska. W Liście Intencyjnym zapisano, że celem stron „jest opracowanie «Regionalnego programu ratowania, dokumentowania, badania i upowszechniania niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza». Program ma mieć charakter przedsięwzięcia sieciowego, opartego na współpracy środowisk: samorządowego, naukowego, kulturalnego i pozarządowego”²¹. List zwrócił uwagę na potrzebę dokumentowania, ochrony i upowszechniania tego dziedzictwa. Koncepcję i program badań przedstawiłam także podczas warsztatów dotyczących niematerialnego dziedzictwa kulturowego, które odbyły się w Sandomierzu w dniach 28-29 października 2014 roku, a zorganizowane zostały przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

¹⁹ Fragment wypowiedzi ówczesnej minister nauki i szkolnictwa wyższego, prof. Barbary Kudryckiej <http://www.nauka.gov.pl/aktualnosci-ministerstwo/narodowy-program-rozwoju-humanistyki-2012-znamy-zwyciezcow.html> (dostęp: 10.12.2016).

²⁰ Umowa 0071/NPRH2/H11/81/2013.

²¹ Treść Listu Intencyjnego, zob. „Acta Cassubiana”, t. XVI, 2014, s. 407-409.

Realizację projektu poprzedziło wnikliwe zapoznanie się ze stanem dotychczasowych badań poświęconych szeroko pojmowanemu niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu Pomorza i Polski.

Zarys stanu badań niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego

Badania dziedzictwa kulturowego (początkowo niematerialnego, a następnie materialnego) Pomorza od lat dwudziestych XIX wieku koncentrowały się głównie na Kaszubach jako największej grupie etniczno-regionalnej, o wyraźnym poczuciu odrębności. Przyczyną tego zainteresowania był język kaszubski, określany jako mowa, gwara lub dialekt. Szczególnie dużo uwagi poświęcono grupie zachodnich Kaszubów, nazywanych Słowińcami. Problematyką tą zajmowali się początkowo przede wszystkim badacze niemieccy i rosyjscy, następnie – od ostatniego ćwierćwiecza XIX wieku – badacze polscy.

Badaczem, który jako pierwszy obszernie opisał kulturę Słowińców i zachodnich Kaszubów, był rosyjski językoznawca i etnograf Aleksander Hilferding. W monografii *Ostatki Słowian na południowym brzegu Bałtyckiego Morza*²² przedstawił przede wszystkim niematerialne dziedzictwo Słowińców: obrzędowość doroczną i rodzinną, podania i opowieści. Natomiast niematerialne dziedzictwo Kaszubów jako pierwszy obszernie opisał kaszubski lekarz i etnograf Florian Ceynowa²³. Wierzenia, zwłaszcza te dotyczące przyczyn powstawania chorób oraz ludowe sposoby leczenia przedstawił w pracy doktorskiej pt. *De terra Pucensis incolarum superstitione in re medica*²⁴. Problematykę rozprawy przedstawił z punktu widzenia lekarza krytykującego zabobony i „lekarzenie” swoich współziomków. Rok później ukazał się jego zbiór *Obrazcy kaszebskago narieczija* zawierający prawie pięćset przysłów kaszubskich, a także opisy wierzeń²⁵. Z kolei w latach 1866-1879 Ceynowa opublikował 13 zeszytów zatytułowanych *Skôrb Kaszebskostovjnskje mðve*²⁶, zawierających opowieści,

²² A. Hilferding, *Ostatki Słowian na południowym brzegu Bałtyckiego Morza*, tłum. O. Kolberg [w:] O. Kolberg, *Pomorze. Dzieła wszystkie*, t. 39, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław-Poznań 1965, s. 307-457.

²³ Obszerniej o dokonaniach F. Ceynowy na polu ludoznawstwa kaszubskiego piszę w rozdziale dotyczącym powiatu puckiego. Tutaj podaję tylko najważniejsze prace.

²⁴ F. Ceynowa, *Przesady i zabobony lecznicze w powiecie puckim*, tłum. S. Bieszk, „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie”, t. 13, Poznań 1983, s. 71-91.

²⁵ F. Ceynowa, *Obrazcy Kaszebskago narieczija*, [w:] *Pamjatki i obrazcy narodnego jazyka i łowjesnosti. Izdanie II –go Otdjelenja Imperatorskoj Akademii Nauk. Tetrad pjerwaja, Sankt Petersburg 1852* s. 95-112.

²⁶ Dr F. Cenova, *Skôrb Kaszebskostovjnskje mðve*, t. I, zawierający 6 numerów (zeszytów) ukazał się w Świeciu w 1866; t. II mający także 6 numerów w Świeciu w 1868 r, natomiast numer XIII ukazał się przypuszczalnie w Poznaniu w 1879 r. Kwestia ta nie jest do dzisiaj przez badaczy jednoznacznie ustalona.

podania i legendy, a także przysłowia i przyśpiewki. Napisane w języku kaszubskim, są bogatym źródłem wiedzy o niematerialnym dziedzictwie kulturowym tej grupy etnoregionalnej. Pokazują, że w ustnej twórczości Kaszubów w drugiej połowie XIX wieku dominowały opowieści o zmorach, czarownicach, *wieszczych*, *krosnietach*. Obok nich częste były legendy religijne dotyczące dzwonów kościelnych, kamieni z odciskami stóp boskich czy Matki Boskiej Swarzewskiej.

Pierwszym, który zainteresował się kulturą ludową całego regionu, a nie tylko samych Kaszub, był Oskar Kolberg. Jednak *Pomorze*²⁷ w porównaniu z innymi toмами regionalnymi jest stosunkowo ubogie. W znacznej części powstało w oparciu o istniejącą wcześniej literaturę dotyczącą Kaszub i Pomorza. Natomiast informacje zebrane przez Kolberga i zawarte w tym tomie pochodzą przede wszystkim z powiatów toruńskiego i chełmińskiego, nieco z dzisiejszego powiatu świeckiego, chojnickiego, a także z okolic Wejherowa. Swoją uwagę skupił on głównie na pieśniach i tańcach – w pracy *Pomorze* jest ich 249 wraz z melodiami. Ponadto autor w sposób skrótowy opisał zwyczaje doroczne i obrzędy rodzinne, a także wierzenia (w tym: czary oraz przesady). Nieco uwagi poświęcił Kolberg ustnej twórczości ludowej – zamieścił pięć tekstów bajek i baśni, a także przykłady żartobliwych opowieści. Największym jednak jego wkładem jest przetłumaczenie na język polski wspomnianej już pracy Hilferdinga *Ostatki Słowian...*, która zajmuje prawie połowę tomu *Pomorze*.

Także badacze z końca XIX i początku XX wieku, tacy jak: Józef Łęgowski, Izidor Gulowski, Frantz Tetzner, skupiali swoją uwagę głównie na Kaszubach i Słowińcach, wyjątkowo na Kociewiu (Łęgowski)²⁸. Natomiast zbieraniem legend, podań i opowieści z terenu całego Pomorza Wschodniego zajmowali się niemieccy nauczyciele. Duże zasługi w tej dziedzinie ma Paul Behrend, nauczyciel ze szkoły powszechnej w Osieku (Kommerau) w powiecie świeckim, który opublikował sześciotomowy zbiór podań i opowieści zachodniopruckich²⁹. Zbieraniem legend pomorskich zajmował się także ksiądz Romuald Frydrychowicz, historyk i wieloletni wykładowca Collegium Marianum w Pelplinie. W 1914 roku wydał on zbiór *Westpreussische Sagen*³⁰, natomiast w 1922 roku część z nich opublikował w oddzielnym tomie pt. *Podania ludowe na Pomorzu z czasów napoleońskich*³¹.

Pierwszym zawodowym etnografem, który podjął badania na całym obszarze Pomorza, w granicach po 1920 roku, była Bożena Stelmachowska. W końcu lat dwu-

²⁷ O. Kolber, *Pomorze. Dzieła wszystkie*, t. 39, Wrocław-Poznań 1965.

²⁸ Informacje o wkładzie tych badaczy w poznanie dziedzictwa kulturowego Kaszub i Pomorza znajdują się w rozdziałach przedstawiających niematerialne dziedzictwo kulturowe powiatów: puckiego, kościerskiego, starogardzkiego, świeckiego i tczewskiego.

²⁹ P. Behrend, *Westpreussischer Bilderschatz*, t. I-VI, Wydawnictwo A.W. Kafemann, Danzig 1906-1910.

³⁰ R. Frydrychowicz, *Westpreussische Sagen*, Pelplin 1914.

³¹ Tenże, *Podania ludowe na Pomorzu z czasów napoleońskich*, Pelplin 1922. Obydwa zbiory zostały wydane ponownie (pierwszy po przetłumaczeniu na język polski) w jednym tomie w 2013 roku: Tenże, *Podania i legendy pomorskie zebrane w latach 1914-1922*, red. i oprac. P. Frenkiel, Starogard Gdański 2013, s. 29-44.

dziestych XX wieku nawiązała ona współpracę z Instytutem Bałtyckim w Toruniu, koordynującym od 1925 roku badania naukowe na Pomorzu, a następnie – po przedstawieniu koncepcji badań dotyczących obrzędów dorocznych władzom Instytutu – przystąpiła do ich realizacji. Stelmachowska zastosowała metodę polegającą na rozsyłaniu kwestionariusza etnograficznego do poszczególnych powiatów ówczesnego województwa pomorskiego³². Udało jej się włączyć do współpracy kuratoria okręgów szkolnych, urzędy, a nawet kurie biskupią, które z kolei skierowały kwestionariusze do różnych grup respondentów – głównie nauczycieli i księży, ale także: urzędników, policjantów i wojskowych. Metoda ta okazała się wówczas bardzo skuteczna, gdyż badaczka otrzymała 537 obszernych odpowiedzi. Zebrane materiały stały się podstawą empiryczną monografii *Rok obrzędowy na Pomorzu*³³. Stelmachowska pokazała w niej stan i zróżnicowanie zjawisk kulturowych w poszczególnych powiatach Pomorza w końcu lat dwudziestych XX wieku, a także częstotliwość ich występowania. Najwięcej obrzędów i zwyczajów zachowało się w północnych powiatach (kaszubskich): morskim i kartuskim, a najmniej w południowych: toruńskim, sępoleńskim i chojnickim. Pokazała także zróżnicowanie w obrębie grup etniczno-regionalnych Pomorza i podobieństwa z innymi regionami Polski. O znaczeniu *Roku obrzędowego na Pomorzu* świadczy fakt, że praca jest do dzisiaj przywoływana w wielu publikacjach, a w 2016 roku została ponownie wydana³⁴.

W latach trzydziestych XX wieku badania na Kaszubach i Pomorzu prowadził także Józef Gajek. Ich rezultatem są artykuły dotyczące struktury etnicznej tzw. Wielkiego Pomorza, zwłaszcza granic poszczególnych grup, etnonimów i wzajemnych relacji³⁵. Badacz ten wniósł także duży wkład w poznanie kwestii strojów ludowych na Pomorzu. Podobnie jak Stelmachowska, Gajek prowadził w 1938 roku swoje badania z zastosowaniem kwestionariusza, kierowanego poprzez kuratoria szkolne do nauczycieli szkół wiejskich. Ich celem było zebranie artefaktów, opisów, rysunków i zdjęć, a następnie rekonstrukcja strojów poszczególnych regionów Pomorza. Przed wybuchem wojny napisał jedynie krótki artykuł³⁶, natomiast na podstawie zachowanych materiałów przygotował w 1968 roku rekonstrukcje stroju kociewskiego oraz borowiackiego. Obydwa są używane do dzisiaj w tych regionach. Niepublikowane i publikowane artykuły, sprawozdania z badań autorstwa Gajka, a także materiały dotyczące strojów ludowych na Pomorzu zostały wydane w 2009 roku w tomie *Struktura etniczna i kultura ludowa Pomorza*³⁷.

³² Zob. A. Kwaśniewska, *Badania etnologiczne na Kaszubach i Pomorzu Wschodnim w XIX i XX w. Ludzie, instytucje, osiągnięcia badawcze*, Instytut Kaszubski, Gdańsk 2009, s. 307-311.

³³ B. Stelmachowska, *Rok obrzędowy na Pomorzu*, Instytut Bałtycki, Toruń 1933.

³⁴ Taż, *Rok obrzędowy na Pomorzu*, wyd. Region, Gdynia 2016.

³⁵ J. Gajek, *Etniczne oblicze Wielkiego Pomorza*, [w:] *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni*, Toruń-Lwów 1939, s. 187-194; tenże, *Skład etniczny Wielkiego Pomorza*, „Teka Pomorska”, styczeń-kwiecień 1938, nr 1-2, Toruń, s. 8-12.

³⁶ Tenże, *Stroje ludowe na Pomorzu*, „Teka Pomorska”, maj-czerwiec 1938, nr 3, s.86-88 oraz dwie strony ilustracji.

³⁷ Tenże, *Struktura etniczna i kultura ludowa Pomorza*, wstęp, katalog i redakcja A. Kwaśniewska,

Doradcą Instytutu Bałtyckiego w zakresie badań etnograficznych był Adam Fischer. Chociaż nie prowadził badań terenowych na Pomorzu, w oparciu o literaturę przedmiotu napisał obszerny *Zarys etnograficzny* będący częścią monografii *Polskie Pomorze*³⁸. Praca ta ukazała się następnie jako samodzielna publikacja pt. *Zarys etnograficzny województwa pomorskiego*³⁹. Dużo uwagi Fischer poświęcił w niej kulturze społecznej, a zwłaszcza obrzędowi związanym z narodzinami i chrztem dziecka oraz obrzędowi weselnym i pogrzebowym. W oddzielnym rozdziale zajął się wybranymi elementami kultury duchowej, takimi jak: wiara w demony, czary, leczenie, legendy, opowieści i pieśni. Zauważył, że Pomorze wyróżniało się dużą ilością legend. „Krąży tych opowieści niezliczona ilość o zapadłych miastach, wsiach i kościołach, o skarbach zaklętych i zatopionych dzwonach”⁴⁰. Fischer zwrócił również uwagę na wytwory sztuki ludowej, które jego zdaniem wyróżniały się znacznym poczuciem artystycznym – szczególnie kapliczki przydrożne z południowych Kaszub.

Badania i publikacje etnograficzne dotyczące Pomorza z lat międzywojennych ukierunkowane były na udowadnianie i wykazywanie związku tego regionu (a zwłaszcza Kaszub) z innymi polskimi regionami etnograficznymi. Było to odpowiedzią na publikacje niemieckie, wykazujące z kolei związek Pomorza z niemieckim kręgiem kulturowym. Czołowi etnologowie polscy, a zwłaszcza B. Stelmachowska i A. Fischer, włączyli się w „naukową obronę Pomorza”. Fischer, korzystając ze swojej szerokiej wiedzy etnologicznej, wykazywał, na podstawie zasięgu niektórych elementów kulturowych, że można mówić o pewnej europejskiej, a nawet indoeuropejskiej wspólnocie kulturowej⁴¹. Z kolei Stelmachowska wskazywała na powiązania i podobieństwa kultury Kaszub i Pomorza z innymi regionami Polski⁴². Natomiast Gajek pisał o wpływach bałtyckich w kulturze kaszubskiej oraz związku kultury kaszubskiej z innymi grupami polskimi⁴³.

W latach powojennych na Pomorzu skupiono się przede wszystkim na badaniach prowadzonych wśród Słowińców i Kaszubów. Z uwagi na dominujący wówczas w etnografii paradygmat zajmowano się głównie kulturą materialną. Pierwszymi badaniami, które objęły całą Polskę północną, w jej powojennych granicach, były eksploracje prowadzone w ramach Polskiego Atlasu Etnograficznego. Koordynatorką grupy pomorskiej była Bożena Stelmachowska. Grupie tej wyznaczono 51 punktów

Instytut Kaszubski, Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej, Gdańsk-Wejherowo 2009.

³⁸ A. Fischer, *Zarys etnograficzny*, [w:] *Polskie Pomorze*, t. I: *Ziemia i ludzie*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego”, red. J. Borowik, Toruń 1929, s. 179-230.

³⁹ Tenże, *Zarys etnograficzny województwa pomorskiego*, Toruń 1929.

⁴⁰ Tenże, *Zarys etnograficzny*, [w:] *Polskie Pomorze...*, s. 222.

⁴¹ Tenże, *Związek etnograficzny Pomorza z Polską*, [w:] *Przeciw propagandzie korytarzowej*, red. J. Borowik, Toruń 1930, s. 33.

⁴² B. Stelmachowska, *Stosunek Kaszub do Polski*, Toruń 1932; taż, *Kaszuby a Polska*, odbitka z „Tygodnia o Pomorzu”, Poznań 1933.

⁴³ J. Gajek, *Sprawozdanie z badań nad Kaszubszczyzną i terenem Wolnego Miasta Gdańska*, [w:] tenże, *Struktura etniczna i kultura ludowa Pomorza...*, s. 90-96.

badawczych, poczynając od Warmii i Mazur na wschodzie, aż po Kołobrzeg na zachodzie. Problematyka badań dotyczyła głównie tradycyjnej kultury materialnej, a tylko w niewielkim stopniu – zjawisk z zakresu kultury niematerialnej. Na terenach Pomorza, a zwłaszcza w części postmigracyjnej (dzisiejszy powiat słupski, bytowski i lęborski), wiele z tych zjawisk uległo zanikowi, a ludność napływowa – jeśli nawet je przywoziła – to w obawie przed ośmieszeniem i posądzeniem o zacofanie, nie ujawniała ich istnienia⁴⁴. Informacje zawarte na mapach i w komentarzach do Polskiego Atlasu Etnograficznego, aczkolwiek bardzo skrupulatne, z uwagi na zbyt małą liczbę punktów badawczych i skupieniu się na przeszłości, nie dają pełnego obrazu kultury wsi pomorskiej w latach pięćdziesiątych XX wieku. Stąd też od 1965 r. Katedra Etnografii i Etnologii UMK, kierowana przez Jadwigę Klimaszewską, rozpoczęła prace mające na celu przeprowadzenie badań, opracowanie map i wydanie *Atlasu Etnograficznego Pomorza Wschodniego*. Badaczka dysponowała zarówno koncepcją pracy, jak i niezbędnym doświadczeniem. Atlas zamierzano wydać w kilku zeszytach, z których każdy miał zawierać kilkanaście map i komentarz. Wyznaczono siatkę punktów badawczych, obejmującą 93 miejscowości – od powiatu puckiego na północy, po powiat toruński na południu – oraz skompletowano zespół badawczy⁴⁵. W jego skład wchodziła pracownica toruńskiej katedry – Teresa Karwicka i Ryszard Kukier, pracownicy naukowcy z innych uczelni, muzealnicy pomorscy, studenci i działacze regionalni. Ostatecznie badania przeprowadzono w 87 miejscowościach. Terenem badań było Pomorze Gdańskie z ziemią chełmińską – czyli ówczesne województwa gdańskie i bydgoskie, a dla celów porównawczych przeprowadzono także badania w wybranych miejscowościach na Warmii, Krajnie Żłotowskiej oraz Kaszubach bytowskich. W 1971 roku Jadwiga Klimaszewska i Janina Cherek wykonały 20 map próbnych. Niestety, przejście Klimaszewskiej do Krakowa spowodowało zahamowanie prac nad atlasem. Opracowanie kolejnych map i publikację atlasu przesuwano na kolejne lata – w rezultacie *Atlas Etnograficzny Pomorza Wschodniego* nie został dokończony i wydany⁴⁶.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych badania prowadzone na Pomorzu Wschodnim dotyczyły, podobnie jak poprzednio, przede wszystkim Kaszubów i ich kultury, a w znacznie mniejszym stopniu innych regionów. Kopalnią wiedzy o niematerialnym dziedzictwie kulturowym Kaszubów jest siedmiotomowy *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*⁴⁷ księdza Bernarda Sychty, zawierający około sześćdziesięciu tysięcy wyrazów. Oprócz bogatej leksykografii zawiera on przysłowia, powiedzenia, pieśni, legendy i opowieści. Inną monumentalną pozycją z zakresu dziedzictwa niematerialnego Kaszubów jest trzytomowa praca *Polska pieśń i muzyka lu-*

⁴⁴ Pisała o tym B. Stelmachowska w artykule pt. *Trudności badawcze etnografa w terenie*, „Głos Uczelni”, 1955, nr 3, s. 5.

⁴⁵ T. Karwicka, *Etnologiczne badania regionu na przykładzie Pomorza Wschodniego*, „Lud”, t. 78, 1995, s. 139.

⁴⁶ Materiały z badań przeprowadzonych na potrzeby pomorskiego atlasu znajdują się w archiwum KEiAK UMK w Toruniu.

⁴⁷ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VI i Suplement, Wrocław 1967-1976.

*dowa. Kaszuby*⁴⁸ Ludwika Bielawskiego i Aurelii Mioduchowskiej. Część pierwsza poświęcona została pieśniom obrzędowym, w części drugiej znalazły się natomiast pieśni i przyspiewki zalotne i miłosne.

Ten krótki zarys stanu badań nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym Pomorza Wschodniego pokazuje, że zajmowano się do tej pory przede wszystkim kulturą poszczególnych grup etniczno-regionalnych – a zwłaszcza Kaszubów na ziemiach „starych”. Brak jest natomiast publikacji pokazujących kulturę typu ludowego całego regionu, łącznie z terenami postmigracyjnymi (ziemiemi „nowymi”).

Obszar badań

Pomorze Wschodnie⁴⁹ – nazywane też Pomorzem Gdańskim (zwłaszcza w pracach historycznych) lub Pomorzem Nadwiślańskim – obejmuje następujące regiony historyczno-kulturowe: Kaszuby wraz krainą Słowińców (Kaszubów zachodnich), Bory Tucholskie, Kociewie, Powiśle i Żuławy. Czasami zalicza się do tego regionu również ziemię chełmińską. W latach zaboru pruskiego Pomorze Wschodnie wchodziło w skład prowincji *Westpreussen* (Prusy Zachodnie). Z kolei po odzyskaniu niepodległości przez Polskę po I wojnie światowej i włączeniu Pomorza w jej granice, z ziem tej byłej prowincji pruskiej utworzono województwo pomorskie ze stolicą w Toruniu. W latach międzywojennych powstała też idea Wielkiego Pomorza – jej celem była ściślejsza integracja Pomorza (w ówczesnych granicach państwa polskiego) z innymi ziemiami polskimi⁵⁰. Po II wojnie światowej Polska uzyskała Ziemie Zachodnie i Północne jako rekompensatę za przedwojenne Kresy Wschodnie, przyznane Związkowi Radzieckiemu. W granicach Polski znalazły się tereny Pomorza należące wcześniej do Niemiec z resztkami słowiańskiej ludności autochtonicznej. W wyniku decyzji podjętych podczas konferencji w Jałcie i Poczdamie o przymusowym transferze ludności między państwami, obszary te opuściła ludność niemiecka, a na jej miejsce przybyli osadnicy z różnych regionów Polski. Przygraniczne tereny zasiedliła przede wszystkim ludność kaszubska. Jednocześnie pojawiło się pytanie o zachodnią granicę Pomorza Wschodniego – część mieszkańców powiatów zachodnich: lęborskiego, a zwłaszcza słupskiego, zalicza te tereny do Pomorza Zachodniego, z którym łączyły je w przeszłości wspólne losy historyczne.

⁴⁸ L. Bielawski, A. Mioduchowska, *Polska pieśń i muzyka ludowa. Kaszuby*, cz. I, Warszawa 1997, cz. II-III, Warszawa 1998.

⁴⁹ Nazwę i ramy przestrzenne podają za T. Karwicką, *Etnologiczne badania regionu na przykładzie Pomorza Wschodniego*, „Lud”, t. 78, 1995, s. 12; J. Bursztą, *Pomorze Oskara Kolberga*, [w:] O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 39, Wrocław-Poznań 1965, s. XX; B. Stelmachowską, *Etnografia Pomorza i Prus Wschodnich*, Warszawa 1937.

⁵⁰ Wielkie Pomorze powstało formalnie 1 kwietnia 1938 r. Wtedy to do istniejącego województwa pomorskiego przyłączono z poznańskiego powiaty: bydgoski, inowrocławski, szubiński i wyrzyski. Natomiast powiat działdowski włączono do województwa warszawskiego.

Nie wdając się w rozważania dotyczące granic regionu, przyjęto, że badaniami objęty zostanie obszar Pomorza Wschodniego w granicach obecnego województwa pomorskiego oraz dwa powiaty: świecki i tucholski w województwie kujawsko-pomorskim. Chodziło o udokumentowanie stanu obecnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego: Kaszub (wraz z dawnymi ziemiami Słowińców), Kociewia, Borów Tucholskich, Żuław i Powiśla, wchodzących zdaniem większości autorów w skład Pomorza Wschodniego (Gdańskiego, Nadwiślańskiego). Z uwagi że granice administracyjne (zarówno obecne, jak i wcześniejsze) podzieliły niemal wszystkie te regiony kulturowe (zwłaszcza Bory Tucholskie i Kociewie, a także Żuławy i Powiśle) między dwa województwa, stąd rozszerzono teren badań poza obszar województwa pomorskiego, po to, aby udokumentować dziedzictwo poszczególnych regionów. Badaniami objęto także tereny postmigracyjne województwa pomorskiego: ziemię lęborską, słupską, człuchowską, bytowską, kwidzyńską, malborską i nowodworską.

Cele i założenia projektu badawczego

Celem naukowym projektu badawczego *Katalog i monografia niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego* jest identyfikacja, udokumentowanie, analiza i naukowe opracowanie współcześnie istniejących przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego, które przetrwały zarówno w formie autentycznej, jak też zrekonstruowanej oraz wynalezionej. Są to pierwsze całościowe, monograficzne badania dokumentacyjne niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego, obejmujące zarówno ziemie „stare”, zamieszkałe przez rodzime (autochtoniczne) grupy etniczno-kulturowe, jak też ziemie „nowe”, zasiedlone przez ludność przybyłą z różnych regionów Polski oraz z Kresów, a także przez przesiedloną w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. ludność ukraińską.

Przedmiotem badań są dziedziny wymienione w ratyfikowanej przez Polskę w 2010 r. *Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*⁵¹, wzbogacone o zagadnienia, które uznano za istotne dla badanej problematyki, na przykład: pamięć zbiorową, gdyż to na niej opiera się dziedzictwo niematerialne; organizacje skupiające mniejszości etniczne i narodowe, instytucje kultury, koła gospodyń wiejskich i inne stowarzyszenia lokalne odgrywające znaczną rolę w podtrzymywaniu i rekonstruowaniu tego dziedzictwa.

⁵¹ Tekst *Konwencji* wraz z definicją niematerialnego dziedzictwa kulturowego został opublikowany w „Dzienniku Ustaw” nr 172 z 2011 r., poz. 1018. Według *Konwencji*, niematerialne dziedzictwo kulturowe „oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności”.

Tematyka badań prowadzonych w ramach projektu dotyczyła następującej grupy zagadnień:

1. Tradycje i przekazy ustne – obejmują one olbrzymią ilość różnorodnych ustnych środków wyrazu zbudowanych na języku (dialektach, gwarach), jako podstawowym nośniku niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do grupy tej należą ustalone kategorie, takie jak: legendy, opowieści (w tym opowieści wierzeniowe) przysłowia, ale także zwroty grzecznościowe i ich zastosowanie. Tradycje i przekazy ustne przenoszą wiedzę, wartości kulturowe i społeczne oraz tworzą pamięć zbiorową⁵².
2. Przewiska, żartobliwe opowieści o mieszkańcach niektórych wsi – zakorzenione w dawnej kulturze Pomorza⁵³, są ważnym elementem dziedzictwa, stąd zdecydowano się przeprowadzić badania mające na celu stwierdzenie, czy znane są one współczesnym mieszkańcom tego regionu.
3. Pamięć zbiorowa – to wyobrażenia o przeszłości własnej grupy, konstruowane przez jednostkę z zapamiętanych przez nie nią informacji pochodzących z różnych źródeł⁵⁴. W pamięci zbiorowej zachowuje się to, co zostało uznane za ważne dla grupy, jej tożsamości. Znaczenie pamięci wynika z tego, że to na niej w dużej mierze opiera się niematerialne dziedzictwo kulturowe⁵⁵.
4. Folklor muzyczny i taneczny⁵⁶ – obejmuje utwory muzyczne instrumentalne, utwory wokalne, taniec widowiska i wiele innych zjawisk. Łączy formy ekspresji kulturowej będące wyrazem ludzkiej kreatywności, które można znaleźć również w innych dziedzinach niematerialnego dziedzictwa kulturowego (zwłaszcza w zwyczajach i obyczajach dorocznych, rodzinnych oraz religijnych).
5. Zwyczaje i obrzędy doroczne⁵⁷ – obejmują praktyki, zachowania, które organizują życie społeczeństw i grup; są wspólne i istotne dla wielu spośród ich członków. Mają one ogromne znaczenie, gdyż potwierdzają tożsamość grupową i indywidualną osób, które je praktykują.
6. Zwyczaje rodzinne i zawodowe – przedmiotem badań były przede wszystkim zwyczaje związane z cyklem życia człowieka: z narodzinami, z weselami czy – wreszcie – z pogrzebami. Szczególną uwagę zwracano na zmiany i przekształcenia zachodzące w tej dziedzinie, które wynikają zarówno ze zmian gospodarczych, jak i wpływów kultury masowej⁵⁸.

⁵² M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.

⁵³ O. Knoop, *Schwank und Streich aus Pommern*, Posen 1894; W. Łysiak, *Dawny humor ludowy Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo „Eco”, Międzychód 1993.

⁵⁴ B. Szacka, *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Wobec przyszłości. Pamięć zbiorowa jako element kultury współczesnej*, red. A. Szpociński, Instytut im. A. Mickiewicza, Warszawa 2005, s. 28.

⁵⁵ K. Braun, *Mechanizmy pamięci – niematerialne dziedzictwo konstituujące tożsamość grupową*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: zakresy – identyfikacje – zagrożenia. Intangible Cultural Heritage: Scope – Identification – Threats*, Wydawnictwo UMCS, NID Lublin-Warszawa 2015, s. 47.

⁵⁶ *Raport o stanie tradycyjnej kultury muzycznej*, red. W. Grodzew-Kołacińska, Instytut Muzyki i Tańca, Warszawa 2014.

⁵⁷ B. Stelmachowska, *Rok obrzędowy na Pomorzu...*

⁵⁸ J. Perszon, *Kaszubi. Tożsamość. Rodzina*, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Gdańsk 2015.

7. Zwyczaje religijne i miejsca kultu – niezwykle ważnym zagadnieniem badawczym jest opis i interpretacja praktyk związanych z religią, w tym współczesnej praktyki *peregrinatio religiosa* do ponadlokalnych miejsc pielgrzymkowych oraz miejsc kultu lokalnego. Religia i związane z nią praktyki mają wymiar indywidualny i grupowy, pełnią funkcję integracyjną oraz utrzymują ład aksjologiczny w społeczności lokalnej⁵⁹.
8. Wiedza i umiejętności związane z rękodziełem, rzemiosłem, sztuką ludową jest jedną z domen niematerialnego dziedzictwa kulturowego, która obejmuje wiedzę techniczną i umiejętności dotyczące wykonywania przedmiotów, przekazywaną w sposób niezinstytucjonalizowany. Do kategorii tej należą umiejętności wykonywania konkretnych tradycyjnych przedmiotów (np. kosz z korzenia, dzbanek gliniany, tabakierka czy rogowa łyżka do butów – które jednakże jako takie należą do wytworów kultury materialnej) przekazywane drogą rodzinnego przekazu międzypokoleniowego, jak też poprzez naukę w warsztatach rzemieślniczych i pracowniach rękodzielniczych; w efekcie powstają wytwory niepowtarzalne, sygnowane nazwiskiem wytwórcy.
9. Przestrzeń i krajobraz kulturowy⁶⁰ – to ukształtowany w wyniku oddziaływań środowiskowych i antropogenicznych fragment przestrzeni geograficznej cechujący się regionalną odrębnością i swoistą fizjonomią. Krajobraz kulturowy budzi uczucie przywiązania do ziemi; w społecznościach postmigracyjnych ważnym zagadnieniem była kwestia „oswojenia” nowego krajobrazu, nieraz bardzo różniącego się od krajobrazu ojczystego, opuszczonego w wyniku migracji.
10. Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata – wpływają na wyznawane wartości i przekonania, i leżą u podstaw wielu zwyczajów i tradycji kulturowych.
11. Transmisja dziedzictwa kulturowego – główny nacisk położono na zbadanie roli domów kultury, bibliotek, kół gospodyń wiejskich, ochotniczych straży pożarnych, parafii i innych instytucji w zachowaniu, utrzymaniu, ale też wymyślaniu tradycji kulturowych, które tworzą bogaty skarbiec niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Kulturotwórcza działalność tych instytucji wyręcza w przekazywaniu tych tradycji dotychczasowych depozytariuszy (starsze pokolenie, nauczycieli), zastępuje często dawny przekaz międzypokoleniowy.
12. Inne dziedziny uznane za część lokalnego dziedzictwa kulturowego, zarejestrowane w czasie badań terenowych.

Jako główne podejście interpretacyjno-badawcze zastosowano perspektywę konstruktywistyczną, zgodnie z którą niematerialne dziedzictwo kulturowe nie jest skostniałym ustalonym i niezmiennym zespołem symbolicznych praktyk, zwyczajów, tekstów oralnych, zawieszonych w próżni społeczne lecz przeciwnie – jest zmiennym

⁵⁹ A. Stachowiak, *Zwyczaje religijne i miejsca kultu jako elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 2016, t. 55, s. 99-108.

⁶⁰ S. Bernat, *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Identyfikacja...*, s. 123-132.

w czasie konstruktem społecznym uzależnionym od pochodzenia jednostki i grupy, od pozycji społecznej, a także od koniunktury politycznej i sytuacji historycznej⁶¹. W tym ujęciu dobra i zasoby kulturowe, w tym dziedzictwo niematerialne, są poddawane nieustannej (re)definicji, zarówno przez ich nosicieli, jak i ekspertów, animatorów kultury czy działaczy społecznych. Z zasobów kulturowych zachowywane i podtrzymywane często są te odpowiadające aktualnym celom politycznym, a także ekonomicznym (turystyka, produkty regionalne). Nierzadko dochodzi też do konfliktów i ścierania się różnych „wersji” dziedzictwa kulturowego, a społeczności autochtoniczne i grupy mniejszościowe często tworzą odmienne wyobrażenia tradycji i dziedzictwa⁶².

Drugą koncepcją, tworzącą ramy teoretyczne projektu, jest koncepcja tradycji wynalezionej Erica Hobsbawma⁶³. W jego ujęciu, gwałtowne zmiany, jakim poddawane są społeczeństwa osłabiają i niszczą dawne tradycje. Powodują odrzucanie całości lub części dziedzictwa kulturowego postrzeganego jako anachroniczne, zbędne i nieodpowiadające aktualnym aspiracjom grupy. Ponieważ dziedzictwo kulturowe pełni ważną rolę w budowaniu więzi społecznych, tożsamości i dodatniej samooceny grupy, dziedzictwo się wynajduje (zwłaszcza niematerialne). Odznacza się ono luźnym związkiem z przeszłością lub wręcz jego brakiem. Wynajdywanie tradycji i dziedzictwa jest zjawiskiem normalnym, jest częścią życia społecznego – tworzone są nowe wzory kulturowe charakteryzujące się małym lub żadnym związkiem z przeszłością. Nawiązują one jedynie do wybranych elementów kultury, uznawanych za atrakcyjne wizualnie, prestiżowo i symbolicznie. Przy analizowaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego wykorzystano także koncepcję Marcusa Lee Hansena⁶⁴. Zauważył on, iż imigranci w trzecim pokoleniu wracają częściej do kultury swoich przodków niż ich rodzice. W odniesieniu do polskich terenów postmigracyjnych jest to zarówno kultura regionu pochodzenia, jak też kultura dawnych mieszkańców, skazana na zapomnienie przez kolejne pokolenie osadników.

Główne pytania badawcze, jakie sobie postawiono, brzmiały:

- Jakie elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego przetrwały do dziś na badanych terenach?
- Co uległo zapomnieniu w ciągu życia dwóch-trzech pokoleń?

⁶¹ E. Nieroba, A. Czerner, M. Szczepański, *Miedzy nostalgią a nadzieją. Dziedzictwo kulturowe jako dyskursywny obszar rzeczywistości społecznej*, [w:] *Miedzy nostalgią a nadzieją. Dziedzictwo kulturowe w ujęciu interdyscyplinarnym*, red. E. Nieroba, A. Czerner, M. Szczepański, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009, s.18; B. Szacka, *op. cit.*, s. 17-30; E. Berendt, *Migrująca lokalność. Niematerialne dziedzictwo kulturowe wobec kulturowej zmiany. Etnologiczne pytania o materię badawczą*, „Ochrona Zabytków”, 2014, nr 1, s. 19-30.

⁶² *Tworzenie i odtwarzanie kultury. Tradycja jako wymiar zmian społecznych. Studia z dziedziny antropologii społecznej*, 2008, red. G. Kubica, M. Lubaś, Wydawnictwo UJ, Kraków. 2008, s. 48.

⁶³ E. Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008, s. 9-23.

⁶⁴ M.L. Hansen Marcus Lee, *The Immigrant in American History*, Harvard University Press, Cambridge 1940.

- Jakie przejawy dziedzictwa są „odpominane” lub wynajdywane?
- Jakie wydarzenia zapisały się w pamięci zbiorowej mieszkańców poszczególnych miejscowości, regionów i subregionów?
- Jaką rolę odgrywa dziedzictwo kulturowe w procesie (re)konstruowania tożsamości badanych regionów?
- Jakie przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego są wykorzystywane w procesie konstruowania nowej tożsamości?
- Czy można mówić o specyfice kulturowej terenów postmigracyjnych i w czym się ona przejawia?

Metody badawcze i metodyka badań

W badaniach zastosowano metody z zakresu etnologii i antropologii kulturowej⁶⁵. Były one prowadzone przede wszystkim metodą jakościową, ponadto zastosowano metodę analizy dokumentów i obserwacji uczestniczącej. Główne metody i techniki badawcze zastosowane podczas realizacji projektu to:

1. Wywiady z zastosowaniem skonstruowanego na potrzeby badań kwestionariusza pytań – umożliwiły zarejestrowanie aktualnie występujących przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego badanego obszaru (badania podstawowe).
2. Wywiady pogłębione (badania pogłębione) z wytypowanymi osobami – wywiady były w większości nagrywane (po uzyskaniu zgody respondentów), a następnie poddane transkrypcji z zastosowaniem zasad obowiązujących w antropologii. Fragmenty wywiadów są cytowane w tekście.
3. Obserwacja uczestnicząca – udział w wybranych praktykach obrzędowych; uroczystościach lokalnych, występach regionalnych zespołów, chórów, widowiskach obrzędowych.
4. Nagrania zespołów muzycznych, rejestracja praktyk religijnych i widowisk dorocznych, a także wytworów kultury oralnej (przede wszystkim: legendy i opowieści) i ich transkrypcja – zgodnie z obowiązującymi zasadami – bądź interpretacja.
5. Rejestracja fotograficzna przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zwyczajów, obrzędów, znaków i przejawów pamięci (cmentarze, kamienie upamiętniające, pomniki), krajobrazu kulturowego (charakterystyczne kamienie, drzewa), miejsc kultu – a zwłaszcza kapliczek i krzyży przydrożnych.
6. Analiza dokumentów zastanych: foldery, katalogi, kroniki zespołów folklorystycznych, kroniki domów kultury i kół gospodyń wiejskich, kroniki szkolne.

⁶⁵ M. Angrosimo, *Badania etnograficzne i obserwacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010; T. Rapley, *Analiza konwersacji, dyskursów i dokumentów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010; Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, tłum. E. Hornowska, Zys i S-ka, Poznań 2001; M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, Poznań 2000.

W prowadzonych badaniach podstawowych zastosowano metodę krzyżową, polegającą na tym, że na całym obszarze Pomorza Wschodniego (czyli w 18 powiatach) przeprowadzono badania według jednolitego kwestionariusza i ustalonej siatki punktów badawczych. Siatkę taką skonstruowano w oparciu o najmniejszą jednostkę obecnego podziału administracyjnego, czyli gminę, obejmującą zazwyczaj od kilku do kilkunastu miejscowości. Przyjęto, iż w zależności od liczby mieszkańców należy przeprowadzić co najmniej trzy wywiady w różnych miejscowościach, obowiązkowo – w siedzibie gminy. Zazwyczaj punktów tych było więcej. Badaniami objęto gminy wiejskie i miejsko-wiejskie, nie objęto natomiast większych miast, gdyż uznano, że wymagałoby to dodatkowych środków i zwiększenia grupy badawczej. Uwzględniono natomiast oddziaływanie miast – gdyż to w nich bardzo często swoje siedziby mają takie instytucje, jak: stowarzyszenia, muzea i domy kultury, odgrywające ważną rolę w podtrzymywaniu, rekonstruowaniu, a także wynajdywaniu dziedzictwa kulturowego.

Uczestnicy projektu i przebieg badań

Trzon ekipy badawczej stanowili pracownicy merytoryczni pomorskich muzeów (wymieniam ich tutaj w porządku alfabetycznym): Ewa Gilewska, Dawid Gonciarz, Joanna Jagoda, Alicja Janiak, dr Katarzyna Kulikowska, Maciej Kwaśkiewicz, dr Tomasz Siemiński, Sonia Klein-Wrońska, Krzysztof Zamościński. Ich wiedza i doświadczenie w prowadzeniu etnograficznych eksploracji terenowych dawały gwarancję profesjonalnego przebiegu. Dużym wsparciem merytorycznym w prowadzonych badaniach terenowych była pomoc dr Małgorzaty Rajtar z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, która w sierpniu 2014 roku prowadziła jeden z obozów badawczych z udziałem studentów etnologii UG oraz Marty Jaworskiej, absolwentki etnologii tegoż uniwersytetu, która prowadziła także obóz badawczy w 2013 roku. Nieoceniony wkład wniósł dr Andrzej Stachowiak, konstruując tabele i konsultując poszczególne zagadnienia. To oni poprzez swoje zaangażowanie i wkład pracy, jaki wnieśli w badania i tworzenie publikacji, przyczynili się w głównej mierze do powstania niniejszego dzieła. Za to im bardzo serdecznie dziękuję.

W badaniach wzięli udział także studentki i studenci (a dzisiaj już absolwenci) etnologii gdańskiej: Magdalena Bernat, Sylwia Bruna, Edyta Czerniewicz, Agnieszka Dłuska-Paczek, Przemysław Kilian, Katarzyna Lengowska, Agata Rakowska, Jarosław Zawada oraz dwie studentki kulturoznawstwa Uniwersytetu Gdańskiego: Wioleta Adamowicz, Natalia Ślizewska. Wszystkim im składam podziękowanie za udział w badaniach i opracowaniu ich wyników.

Wiedza w naukach humanistycznych ma charakter kumulatywny, toteż badania naukowe poprzedza poznanie istniejącego dorobku naukowego w danym zakresie, po to, aby wypełnić luki ustalić zjawiska, problemy nie będące wcześniej tematem badań. Stąd też w pierwszym etapie projektu zapoznano się ze stanem dotychczasowego

wych badań. Pokazały one, że na całym obszarze Pomorza Wschodniego, w powojennych granicach, dotychczas nie prowadzono kompleksowych badań etnograficznych dotyczących niematerialnego dziedzictwa kulturowego, nazywanego dawniej kulturą duchową i społeczną. Istnieje natomiast dość obszerna literatura poświęcona dziedzictwu (w tym niematerialnemu) poszczególnych grup etniczno-kulturowych na ziemiach „starych”, a zwłaszcza Kaszubów. Z kolei badania na terenach postmigracyjnych miały charakter sporadyczny i przyczynkowy. Wyjątkiem są Żuławy, które w ostatnich latach były przedmiotem zainteresowań badaczy z ośrodka poznańskiego.

W drugim etapie badań zajęto się konstrukcją narzędzi badawczych, a przede wszystkim kwestionariusza ankiety. Jego pierwsza wersja składała się z jedenastu części poświęconych następującym zagadnieniom:

1. Tradycje i przekazy ustne.
2. Pamięć zbiorowa.
3. Żarty, pozdrowienia, przezwiska, żartobliwe opowieści.
4. Muzyka, zespoły (w tym folklorystyczne).
5. Stowarzyszenia, organizacje, instytucje kultury.
6. Zwyczaje i obrzędy doroczne.
7. Zwyczaje rodzinne.
8. Zwyczaje religijne i miejsca kultu.
9. Wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym i rękodziełem.
10. Wiedza dotycząca przestrzeni kulturowej.
11. Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata.

Przygotowanie kwestionariusza poprzedziły dyskusje i zebrania zespołu badawczego organizowane w siedzibie Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Gdańskiego, a także korespondencja mailowa. Każdy kwestionariusz, oprócz pytań (zamkniętych i otwartych), zawierał informacje dotyczące rozmówcy (imię i nazwisko, wiek, miejscowość, informacje dodatkowe) i badacza (imię i nazwisko oraz data przeprowadzenia wywiadu).

Jednocześnie siedmioro badaczy przygotowało autorskie kwestionariusze lub dyspozycje (listę tematów do poruszenia) do badań pogłębionych, dotyczących poszczególnych zagadnień-domen niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Materiały uzyskane w trakcie tych badań stały się podstawą opracowań problemowych zamieszczonych w monografii. Na etapie tym dokonano także podziału terenu badań – poszczególni badacze otrzymali „swoje” powiaty, w których prowadzili eksploracje.

Po badaniach pilotażowych, przeprowadzonych latem 2013 roku – w miejscowościach położonych w gminach Czarna Dąbrówka (pow. bytowski), Smołdzino (pow. słupski), Liniewo (pow. kościerski) – zdecydowano się skrócić kwestionariusz, gdyż zbyt długi czas trwania wywiadu powodował często zmęczenie lub zniechęcenie rozmówców i pobieżne odpowiedzi na pytania znajdujące się w końcowej jego części. W następnych latach badania kontynuowano według zmodyfikowanego kwestionariusza-ankiety zawierającego 42 pytania. Zwracano uwagę na to, aby wywiady prze-

prowadzać z osobami mającymi wiedzę o życiu kulturalnym i społecznym miejscowości. Takimi osobami są najczęściej sołtysi, przewodniczące i członkinie kół gospodyń wiejskich, pracownicy domów kultury czy lokalni animatorzy kultury.

Następnie przeprowadzono badania pogłębione dotyczące następujących zagadnień: pamięci zbiorowej oraz tożsamości mieszkańców Pomorza Wschodniego; krajobrazu kulturowego; zwyczajów i obrzędów rodzinnych, sąsiedzkich i zawodowych; zwyczajów religijnych i miejsc kultu; wiedzy ludowej; tradycyjnych umiejętności rękodzielniczych; tradycji muzycznych. Wywiady (w zdecydowanej większości przeprowadzili je osobiście autorzy zajmujący się badaną problematyką) przeprowadzono z wybranymi rozmówcami (próba celowa), w zależności od problematyki badań, w miejscowościach położonych we wszystkich osiemnastu powiatach. Metoda ta, pracochłonna z uwagi na przemierzane odległości, miała na celu zdobycie jak najpełniejszej wiedzy dotyczącej aktualnego stanu niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego, jak i wiedzy na temat dawnych zjawisk kulturowych, które zaniknęły, a żywe były jeszcze w przeszłości określonej pamięcią rozmówców – czyli najdalej do lat międzywojennych. Uzyskane informacje porównywano z danymi z literatury przedmiotu, przede wszystkim: ze wspomnianej pracy B. Stelmachowskiej dotyczącej roku obrzędowego na Pomorzu, opracowaniami Longina Malickiego dotyczącego obrzędowości dorocznej na Kaszubach oraz kociewskiej sztuki i kultury ludowej, publikacjami Władysława Łęgi dotyczącymi ziemi malborskiej oraz okolic Świecia i innymi poświęconymi poszczególnym zagadnieniom.

Badania prowadzono we współpracy z muzeami pomorskimi, a zwłaszcza Muzeum Etnograficznym w Gdańsku – oddziałem Muzeum Narodowego w Gdańsku, Narodowym Muzeum Morskim w Gdańsku, Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie. Wymieniałam też doświadczenia z kierownikiem podobnego projektu *Atlas niematerialnego dziedzictwa kulturowego wsi wielkopolskiej* dr. Wojciechem Mielewczykiem z Narodowego Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.

W ramach projektu przeprowadzono **882 wywiadów kwestionariuszowych** z zastosowaniem ujednoliconego kwestionariusza pytań dotyczących poszczególnych zagadnień z zakresu niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Badaniami objęto **579 miejscowości** leżących w osiemnastu powiatach: w tym szesnastu powiatach województwa pomorskiego oraz dwóch (tucholskim i świeckim) województwa kujawsko-pomorskiego. Badania przeprowadzono we wszystkich powiatach i gminach wiejskich oraz gminach wiejsko-miejskich. Przeprowadzono także **377 wywiadów pogłębionych** dotyczących: pamięci zbiorowej, zwyczajów i obrzędów rodzinnych, muzyków i zespołów folklorystycznych, rzemiosła i rękodzieła, współczesnych zwyczajów religijnych, krajobrazu i przestrzeni kulturowej oraz wiedzy ludowej. Przeprowadzono je w **297 miejscowościach** w osiemnastu powiatach.

Poniżej podaję liczbę wywiadów przeprowadzonych w poszczególnych powiatach.

Powiat	Liczba wywiadów (kwestionariuszowych i pogłębionych łącznie)
bytowski	204
chojnicki	86
człuchowski	94
gdański	42
kościerski	75
kartuski	59
kwidzyński	50
lęborski	123
malborski	63
nowodworski	41
pucki	51
starogardzki	60
słupski	92
sztumski	47
świecki	41
tczewski	34
tucholski	48
wejherowski	49

Kolejnym etapem badań była transkrypcja wywiadów, ich podział na pliki tematyczne i przesłanie do kierownika projektu prowadzącego archiwum oraz ośmiorga głównych wykonawców. W ten sposób każdy badacz dysponował zarówno zebranymi przez siebie materiałami terenowymi, jak też uzyskanymi przez innych badaczy materiałami z wywiadów kwestionariuszowych.

W 2016 r. przeprowadzono badania uzupełniające – w gminach, z których uzyskano zbyt mało wywiadów – przede wszystkim w powiatach świeckim i bytowskim. Z kolei w niektórych gminach uzyskano znacznie większą liczbę wywiadów – było to efektem badań prowadzonych przez studentów, którzy dzięki projektowi mieli możliwość uczestniczenia w etnograficznych badaniach terenowych, nabycia praktycznych umiejętności przeprowadzania wywiadów i ich transkrypcji.

Zgromadzony obszerny materiał empiryczny spowodował, że planowane teksty przekroczyły w znacznym stopniu (nawet o 200 procent) planowaną pierwotnie objętość publikacji. W ten sposób efekt końcowy, czyli katalog i monografia, zamiast planowanych dwóch części mają trzy. Ponadto efektem projektu jest kilka artykułów i referatów przedstawianych na konferencjach naukowych.

Charakterystyka rezultatów projektu

Bezpośrednim rezultatem projektu jest trzyczęściowa publikacja dotycząca niematerialnego dziedzictwa kulturowego Pomorza Wschodniego:

1. *Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza. Katalog, cz. I i II.*

Zgromadzone materiały terenowe poddano opracowaniu, analizie i pokazano w formie zestawień tabelarycznych. Ujęto w nich aktualnie występujące na Pomorzu Wschodnim różnorodne zjawiska kulturowe zaliczane do niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do każdego z 18 powiatów wykonano dwie tabele – w pierwszej pokazano najważniejsze współcześnie występujące przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Przedstawiono je w formie zróżnicowanych piktogramów, pokazujących jednocześnie natężenie i tendencje zarejestrowanych zjawisk (powszechnie praktykowane, często, rzadko, zjawisko zanikło, lecz funkcjonuje w pamięci mieszkańców) w poszczególnych gminach. Uzyskano je metodą analizy i przeliczenia odpowiedzi rozmówców z poszczególnych miejscowości w obrębie gmin.

Natomiast w drugiej tabeli podano szczegółowe informacje dotyczące: treści odnotowanych legend, opowieści, nazewnictwa (nazwy lokalne grup kołędniczych, zwyczaju tłuczenia szkła przed weselem, przebierańców weselnych), a także informacje o instytucjach kultury, stowarzyszeniach, chórach, zespołach muzycznych, folklorystycznych, organizacjach etnicznych, zjawiskach z zakresu krajobrazu kulturowego („święte góry” i ich nazwy, osobliwe w kształcie drzewa i głazy, „miejsca „straszne”) i pamięci zbiorowej (cmentarze, mogiły poza cmentarzami), wreszcie szczegółowe informacje dotyczące osób zajmujących się: rzemiosłem, rękodziełem i sztuką ludową, a także niekonwencjonalnym leczeniem i praktykami magicznymi.

Tabele poprzedzono obszernymi komentarzami – będącymi monografiami aktualnego stanu niematerialnego dziedzictwa kulturowego w każdym z powiatów. Celem ujednolicenia tych autorskich opracowań, zastosowano następujący schemat:

1. Ogólna charakterystyka powiatu.
2. Zarys dziejów powiatu.
3. Stan badań niematerialnego dziedzictwa kulturowego powiatu.
4. Niematerialne dziedzictwo kulturowe w powiecie.
5. Podsumowanie – zawierające też sugestie dotyczące ochrony niektórych zjawisk niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez wpis na Listę Krajową Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Teksty te pokazują różnice pomiędzy powiatami leżącymi na ziemiach „starych” i „nowych” (tereny postmigracyjne) w występowaniu poszczególnych zjawisk i ich częstotliwości oraz procesy mające wpływ na dziedzictwo, jak: instytucjonalizacja, autochtonizacja, rekonstrukcje.

2. *Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza Wschodniego. Monografia* posiada charakter problemowy. W ośmiu autorskich rozdziałach dokonano analizy poszczególnych dziedzin niematerialnego dziedzictwa kulturowego i jego przemian

– a zwłaszcza procesu zanikania (jakie przejawy zanikają szczególnie szybko i dlaczego), rekonstruowania oraz wynajdywania. W opracowaniach, w zależności od problematyki, zastosowano różne perspektywy i ujęcia teoretyczne. Anna Kwaśniewska w rozdziale poświęconym pamięci zbiorowej oraz tożsamości mieszkańców Pomorza Wschodniego pokazała, iż trudno mówić jest o jednej pamięci mieszkańców, gdyż każda grupa etniczno-regionalna, mniejszość narodowa, a na terenach postmigracyjnych poszczególne grupy osadników, mają swoją pamięć, która jest przekazywana następnym pokoleniom. Przekaz ten obejmuje selekcję oraz kreację, zależy od aktualnej sytuacji i celu, jaki chce grupa osiągnąć. Sonia Klein-Wrońska zajęła się kwestią krajobrazu kulturowego oraz krajobrazu zapisanego w pamięci. Mieszkańcy Pomorza są w zdecydowanej większości przywiązani do krajobrazu, co jest efektem przekazu międzypokoleniowego, a wynika z wiedzy na temat miejsca, jak również współodczytywania podobnych wrażeń, znajomości tej samej historii, opowiadania znanych legend. Z kolei Alicja Janiak przedstawiła zwyczaje i obrzędy rodzinne, sąsiedzkie i zawodowe na Pomorzu Wschodnim. Pokazała, że pomimo iż zwyczaje (zwłaszcza rodzinne) uległy unifikacji, to jednak zachowało się немало praktyk – zwłaszcza na ziemiach „starych” – wywodzących się z przeszłości. Natomiast Katarzyna Kulikowska wybrane zwyczaje występujące w roku obrzędowym potraktowała jako materiał ilustracyjny służący omówieniu mechanizmów wpływających na proces kształtowania tradycji i dziedzictwa niematerialnego. Skupiła się głównie na współczesnych sposobach świętowania i negocjowania tego, co uznaje się za tradycyjne. Andrzej Stachowiak zajął się zwyczajami religijnymi oraz miejscami kultu na Pomorzu Wschodnim i wskazał na wiele praktyk wierzeniowych, które charakteryzują się wciąż dużą żywotnością i długą tradycją. Są to między innymi niektóre zwyczaje pątnicze, związane z sanktuariami maryjnymi i pasyjnymi na Kaszubach i Kociewiu, dawne tradycje odpustowe w kilku parafiach Pomorza Wschodniego oraz nabożeństwa majowe, odprawiane pod „Bożymi mękami”, charakterystycznymi dla krajobrazu kulturowego Kaszub i Kociewia. Krzysztof Zamościński w obszernym artykule dotyczącym wiedzy ludowej wykazał, że na Pomorzu Wschodnim sporo jej przejawów (zwłaszcza z zakresu meteorologii i medycyny ludowej) jest znanych i praktykowanych przez część mieszkańców. Widać też różnice między terenami postmigracyjnymi i ziemiemi „starymi”, zamieszkiwanymi przez rdzenną ludność. Społeczności od wieków zasiedziały na Pomorzu Wschodnim kontynuują treści i praktyki charakterystyczne dla kultury ludowej. Z kolei Ewa Gilewska zajęła się kwestią tradycyjnych umiejętności rękodzielniczych. Pokazała aktualną sytuację w tym zakresie na Pomorzu, która raczej nie jest optymistyczna, bowiem większość tradycyjnych rzemiosł i rękodzieła zaginęła lub jest kontynuowana przez kilka (kilkanaście) osób. Jedyną dziedziną uprawianą na szerszą skalę jest hafciarstwo (przede wszystkim na Kaszubach, ale także w Borach Tucholskich i na Kociewiu). Jednakże widoczna jest tendencja do reaktywowania niektórych dziedzin, na przykład: wyrób tabakierek (na Kaszubach) czy instrumentów muzycznych. Dawid Gonciarz swoje opracowanie poświęcił kwestii muzyki. Na podstawie wywiadów, analizy nagrań doszedł do wniosku, że sfera niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jaką stanowi muzyka tradycyjna/ludowa na Pomorzu Wschod-

nim, jest w zaniku. Wykonywanie w sposób niestylizowany melodii i pieśni oraz granie charakterystyczne dla wiejskich muzykantów nie jest obecnie spotykane. Natomiast prężnie rozwija się na Kaszubach i Kociewiu ruch folklorystyczny, wyrażający się uczestnictwem zarówno dorosłych, jak i dzieci oraz młodzieży w licznych zespołach regionalnych.

3. Efektem zrealizowanego projektu jest **Archiwum** zawierające przepisane wywiady kwestionariuszowe i pogłębione, dokumenty życia społecznego, publikacje wydawane przez lokalne stowarzyszenia i fotografie, nagrania zespołów stanowiące bazę dla dalszych opracowań naukowych.

Na zakończenie należy dodać, że prowadzone w ramach projektu badania były pierwszymi po II wojnie światowej etnograficznymi eksploracjami na Pomorzu Wschodnim – zróżnicowanym kulturowo obszarze, obejmującym zarówno ziemie „stare”, jak też „nowe”, czyli tereny postmigracyjne. Badania te pokazały różnice w zakresie dziedzictwa niematerialnego – ziemie „stare” stanowią nadal ostoję zwyczajów, praktyk i treści przynależnych dawnej kulturze ludowej, natomiast na ziemiach „nowych”, w wyniku powojennych migracji i tworzenia nowego społeczeństwa, mamy do czynienia z wypadkową różnorodnych tradycji regionalnych, narodowych oraz wpływów kultury masowej.

Mam nadzieję, że zrealizowany projekt wnieśli pokaźny wkład w rozwój szerszej, naukowej i społecznej refleksji nad procesem przemian kulturowych na Pomorzu Wschodnim. Pokaże znaczenie dziedzictwa (i tradycji) w procesie (re)konstrukcji tożsamości regionalnej i etnicznej.

Anna Kwaśniewska